

Towards a new template for Dutch history

Paul Brusse en Wijnand Mijnhardt

De laatste twintig jaar heeft het onderzoek van de Nederlandse route naar de moderniteit nogal wat historici beziggehouden en ook een aantal grote syntheses opgeleverd. Jan de Vries en Ad van der Woude, gevolgd door Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel bestudeerden respectievelijk in *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van de moderne economische groei* en *Nederland 1780-1914 de lange termijn economische ontwikkeling*. Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt namen in 1800: *Blauwdrukken voor een samenleving* de modernisering van de Nederlandse cultuur onder de loep en Niek van Sas op zijn beurt analyseerde in *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* de politieke-institutionele dimensie van het moderniseringsproces.¹ Erg bevredigend zijn de uitkomsten tot op heden niet. Daar zijn twee goede redenen voor. In de eerste plaats zitten de meeste historici, bewust of onbewust, nog steeds gevangen in het keurslijf van de internationale ontwikkelingsnorm. Verlichting, Franse Revolutie en ook de Industriële Revolutie fungeren daarin als centrale toetsmomenten voor het ontstaan van een moderne samenleving en in Nederland was een omgekeerd proces aan de gang. Steden gingen achteruit, industrialisatie liet op zich wachten, het land werd een Franse satellietstaat en bovendien verloor het zijn toonaangevende plaats op het internationale culturele toneel. Even problematisch is dat historici de resultaten van onderzoek op belovende terreinen slecht blijken te verwerken. Bij Van der Woude en Van Zanden en de hunnen speelt de wereld van politiek, cultuur

¹ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995); J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam, 2000); J. Kloek en W. Mijnhardt, m.m.v. E. Koolhaas-Grosfeld, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* ('s-Gravenhage, 2001); N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam, 2004).

en debat nauwelijks een rol en bij Van Sas en ook bij Kloek en Mijnhardt is er veel te weinig aandacht voor de sociaal-economische dynamiek van het tijdvak.²

Met ons recent afgesloten onderzoeksproject 'De balans tussen stad en platteland' hebben we geprobeerd het probleem van de Nederlandse transitie naar de moderniteit vanuit een nieuwe invalshoek te bezien, nu eens niet belast door de Europese standaard maar met de dynamiek van de stad als uitgangspunt. Tegelijkertijd wilden we aan zowel de politieke als de culturele en economische ontwikkeling in een samenhangend geheel recht doen. Een dergelijke pluralistische aanpak is tot nu toe nog maar zelden beproefd. Op de provincie Zeeland hebben we dat recept uitgeprobeerd om vervolgens mede op basis van die resultaten en een frisse blik op oudere literatuur een nieuw model voor de Nederlandse overgang van oud naar nieuw te ontwikkelen.

We zijn de redactie van *Virtus* bijzonder erkentelijk dat ze een discussiedossier aan ons project heeft gewijd en we gaan graag op de uitnodiging in te reageren. Geen van de bijdragen stelt ons voorstel voor een nieuw interpretatiemodel principieel ter discussie. Ze onderschrijven de stelling dat het standaard Europese moderniseringsdiscours de Nederlandse historische ontwikkeling in een onbruikbaar rijglijf perst en ze zijn ook bereid de verhouding tussen stad en platteland, waarbij de relatie economie, cultuur en politiek zoveel mogelijk in samenhang wordt bekeken, als een doelmatig alternatief interpretatieschema voor het tijdvak 1750-1850 in overweging te nemen. Kritiek hebben ze uiteraard ook en daarover gaan we graag in debat. Per slot van rekening laat ons voorstel voor een nieuw paradigma, zoals we zelf ook al hebben beklomtoond, nog vele vragen open.³ Ons betoog valt in drie delen uiteen. De Zeeuwse casus en de bruikbaarheid en de representativiteit ervan komen als eerste aan de orde. *Pièce de resistance* vormen vraagstukken rond urbanisatie, desurbanisatie en de groeiende betekenis van het platteland en de ingrijpende gevolgen van die verschuivingen voor de politieke en sociale verhoudingen. Tot slot gaan we in op de vraag, vooral door Jan de Vries aangestipt, naar de internationale bruikbaarheid van ons alternatieve moderniseringsmodel.

De casus Zeeland zelf staat in dit dossier niet zo zeer ter discussie, maar Piet van Cruyningen wijst wel op een fascinerende tegenstrijdigheid die de moeite van nadere overdenking waard is. Zowel in het land van Cadzand als dat van Axel, beide gelegen in Zeeuws-Vlaanderen, ontstonden in de tweede helft van de achttiende eeuw elites van rijke graanboeren. Die in West Zeeuws-Vlaanderen sloten zich aan bij de heersende cultuur van protestants verlichte signatuur die in de Walcherse steden en ook bij de Schouwense boerenelite de boventoon voerde. De Axelse plattelandselites daarentegen weigerden hun orthodoxe conventikelcultuur los te laten en bleven ondanks de vergelijkbare sociale verhoudingen bij het geloof der vaderen. Een goede verklaring ontbreekt vooralsnog en ook wij zijn er niet in geslaagd die te vinden. Dit verschijnsel doet zich overigens in meer landbouwgebieden voor die met welvaartsgroei te maken

² I. de Haan, 'Naar aanleiding van de *Metamorfose van Nederland*', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXXI (2006) 55-60.

³ Met de recensie van Maarten Duijvendak in *BMGN-Low Countries historical review*, CXXVII, 2 (2012), kunnen we veel minder goed uit de voeten. De auteur stelt dat hij niet overtuigd is door ons nieuwe model – wat zijn goed recht is – maar ondanks een zekere verbositeit (de recensie telt 19 pagina's) geeft hij nauwelijks argumenten voor die stelling en negeert hij de serieuze historiografische problemen die ons tot een nieuw interpretatieschema hebben gebracht.

kregen. Het zou de moeite waard zijn die verschillende reactiepatronen goed in kaart te brengen en van een verklaring te voorzien.

Deze bevinding tast het door ons gevonden nationale culturele patroon vanaf ruwweg het midden van de achttiende eeuw echter niet aan. Daarbij ging het immers niet om een gehechtheid aan de orthodoxe leefpatronen maar om het verlies van de urbane intellectuele cultuur die Holland en delen van Zeeland gedurende meer dan een eeuw tot intellectueel en wetenschappelijk proefstation had gemaakt en de Republiek een voorsprongpositie in de Europese Republiek der Letteren had verschaft. Die kosmopolitische cultuur moest in de loop van de achttiende eeuw en haast in een gelijk tempo met het proces van desurbanisatie plaats maken voor een deken van gematigde protestantse Verlichting die reikte van Oost Groningen tot aan de westelijke oevers van Zeeuws-Vlaanderen.⁴

Met name Kuiper en Sleebe stellen de vraag of de casus Zeeland wel representatief geacht mag worden voor de Nederlandse ontwikkelingen. In Zeeland nam de verstedelijking immers veel sneller af dan elders en bovendien voltrok dat proces zich in een veel kortere tijd. Alleen het Noorderkwartier is er enigszins mee vergelijkbaar. Rond het midden van de negentiende eeuw was Zeeland van het, op Holland na, meest verstedelijkte gewest getransformeerd in een agrarische provincie met het, op Drenthe na, laagste verstedelijkingspercentage. De betekenistoename van de agrarische sector dateerde echter al uit het begin van de zeventiende eeuw, vooral door toedoen van de inpolderingen met behulp van stedelijk kapitaal. Het verlies van commerciële netwerken was in Zeeland bovendien dramatischer en verliep veel sneller dan in Holland. Rond 1800 raakte Zeeland de lucratieve intercontinentale handel definitief kwijt en de opheffing van de Scheldeblokkade deed Zeeland zijn functie als toegangspoort voor Vlaanderen en Brabant ook volledig verliezen; voor de steden bleef alleen een regionale functie over, aangevuld met bestuurlijk-administratieve taken. Daarom trad er (behalve in Vlissingen dat een belangrijke marinehaven werd) in de negentiende eeuw ook nauwelijks stedelijk herstel op. In Holland was de relatieve betekenistoename van de landbouw minder opmerkelijk dan in Zeeland en voor een aantal steden (Amsterdam en Rotterdam met name) bleven nogal wat commerciële functies intact. Ze behielden hun centrale positie op de financiële wereldmarkt en ook de scheepvaart bleef op een redelijk niveau. Rotterdam had nooit met een significante achteruitgang te maken gehad en Amsterdam zou al snel ook weer enige, zij het aanvankelijk vooral bescheiden, groei vertonen. De casus Zeeland was dus allerminst representatief, maar ze had wel een sterk attenderende functie. Ze maakte ons gevoelig voor desurbanisatiepatronen elders die de moeite van het exploreren waard waren.

Wanneer we vervolgens schrijven dat 'urban decline was almost universal in the Netherlands', bedoelen we daarmee echter absoluut niet dat stedelijk verval een continu proces was dat zich in alle Nederlandse steden na de Gouden Eeuw tegelijkertijd en in

⁴ De spreiding van de afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen documenteert die ontwikkeling heel mooi. In het kustgebied van Groningen tot Zeeuws-Vlaanderen zou ook het liberalisme het makkelijkst voet aan de grond krijgen. Vgl. A.J. Wichers, 'Over aard en algemeenheid van de Maatschappij', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, ed., *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam, 1984) xi-xxiv.

'Nieuwe kaart der Vereenigde Nederlanden' (uit: Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, I, Amsterdam, 1739)

dezelfde mate voordeed. In ons synthese wijzen we juist op het succes van Alkmaar, Leeuwarden, Harlingen, Sneek, Groningen en ook Goes na 1750, terwijl andere plaatsen, zoals Middelburg, Zierikzee, Vlissingen, Leiden, Gouda, Hoorn en Amsterdam ten onder gingen. Dat de bevolking in Amersfoort groeide in die periode, kan ook moeilijk aan de aandacht van ons zijn ontsnapt, zoals Kuiper en Sleetje suggereren, omdat Brusse (en niet Jacobs, zoals noot 15 aangeeft) daar zelf onderzoek naar gedaan heeft. Amersfoort en andere plaatsen groeiden omdat zij agrarische verzorgingscentra waren en geen internationale handelsplaatsen. Deze steden profiteerden van de agrarische opleving na 1750, van de toegenomen koopkracht op het platteland, onder meer zichtbaar in de materiële cultuur. Omstreeks 1850 sprak men in de Overbetuwe van een bij de boeren boven de beschaving toenemende liefde voor uitwendige pracht en weelde. Boerinnen gingen gekleed volgens de laatste mode en zij verplaatsten zich in koetsjes. Ook in andere provincies, zoals in Zeeland, is de toegenomen welvaart duidelijk waarneembaar.

Desurbanisatie is een complex fenomeen en de ontstedelijking in de ene regio heeft vaak andere oorzaken en een ander karakter dan die in de andere regio. De economische neergang van de Republiek wordt vaak geïllustreerd met de daling van het aantal stedelingen, met de verslechtering van de stedelijke economie, maar de oorzaak van desurbanisatie en of er sprake was van ontstedelijking hangt vooral af van het type stad, zo hebben we geconstateerd. Wij kunnen het daarom niet laten telkens weer te benadrukken dat stedelijke achteruitgang iets anders is dan desurbanisatie, en wij vinden het juist heel belangrijk te constateren dat groei van de stedelijke bevolking in een regio kan samengaan met ontstedelijking. Een mooi voorbeeld is Leeuwarden: deze stad groeide na 1750, omdat er steeds meer vraag kwam naar boter met name vanuit Engeland. In de Friese hoofdstad stond de waag waar een groot deel van de boter vanaf het Friese platteland werd heen gebracht. De aanvoer groeide van iets meer dan 3 miljoen kilo naar 7 miljoen. Het legde de stad geen windeieren, maar de stad en de andere Friese steden met boterwagengroeiden niet zo snel als het platteland, zodat de provincie feitelijk desurbaniseerde. Niettemin heeft Leeuwarden vóór 1750 een periode van verval meegemaakt evenals Groningen en Alkmaar, die alweer groeiden toen de grote Zeeuwse steden het onderspit delfden. Veel steden in Nederland hebben een periode van verval meegemaakt, maar dat gebeurde niet tegelijkertijd.

Interessant in dit verband is ook de stedelijke ontwikkeling in Oost-Nederland, waar we in onze synthese weinig aandacht aan besteden. Tussen 1650 en het begin van de negentiende eeuw groeide de totale stedelijk bevolking op de Veluwe, terwijl in het gebied als geheel sprake was van ontstedelijking, dat wil zeggen dat de bevolkingsaanwas op het platteland groter was dan in de stad. Daarbij nam het aantal inwoners in Wageningen en Nijkerk toe, maar het inwonertal in Arnhem en Harderwijk kromp. Ook in Overijssel ging stedelijke groei gepaard met desurbanisatie. Dat proces begon daar al in de late middeleeuwen. Ook hier lijkt onze indeling in type steden van pas te komen voor de verklaring van de verschillen in de stedelijke bevolkingsontwikkeling: Arnhem, in onze synthese ingedeeld in het type garnizoensstad, daalde omdat het aantal soldaten afnam. Nijkerk en Wageningen, die we als agrarisch verzorgingscentra kunnen typeren, groeiden omdat zij profiteerden van de toenemende verbouw en export van inlandse tabak. Bijzonder aan de Overijsselse steden Kampen en Deventer is dat ze, net zoals Middelburg een paar eeuwen later, van internationale handelssteden (Hanze) vervielen tot regionale verzorgingscentra.⁵ Na de zestiende eeuw was hun lot veel meer met dat van de landbouw vervlochten dan daarvoor. Meer onderzoek is echter een absolute noodzaak.

Ook Jan de Vries ziet het belang van het onderscheid tussen stedelijk verval en desurbanisatie in. Hij schrijft echter dat ons betoog sterker wordt als we, net zoals we dat bij desurbanisatie hebben gedaan, proberen de steden die geconfronteerd worden met economische neergang te groeperen in typen. Dat is inderdaad nuttig en in feite

⁵ B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Utrecht, 1977; oorspr. 1957) 59-61; H.K. Roessingh, 'Het Veluwe inwonertal 1526-1947', *A.A.G. bijdragen*, XI (1964) 110; H.K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen, 1976) 320; J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van economische groei* (Amsterdam, 1995) 84, 85, 91, 92.

geven we daartoe een aanzet. We zetten Leiden tegenover Middelburg, zien in de eerstgenoemde een ander migratiepatroon dan in de laatste en brengen dat in verband met het feit dat Leiden een nijverheidsstad was (een van de vijf typen) en Middelburg een internationale havenstad (idem). Bij stedelijk verval gaat het om de ontwikkelingen in de steden als zodanig, maar dat daarbij categorieën te onderscheiden zijn, is evident. Onderzoek daarnaar zou zinvol zijn. Bij (des)urbanisatie gaat het om de verhouding stad-platteland, die verandert als de stedelijke en/of de landelijke bevolking groeit of daalt. We zijn het eens met Jan de Vries dat de stedelijke volkshuishouding en de plattelandseconomie geen communicerende vaten zijn en dat de landbouw niet automatisch vooruitgaat als de stedelijke activiteiten achteruit gaan. Wij willen graag benadrukken hoe bijzonder de ontwikkelingen na 1750 in met name het westen van de Republiek waren en dat de ontwikkelingen te danken zijn aan exogene factoren. In Engeland ging urbanisatie en opgang van de landbouw juist samen en de eerste ontwikkeling stimuleerde de laatste. De Engelse stedelijke ontwikkeling ging echter tot op zekere hoogte ten koste van die in Nederland, maar de landbouw in Nederland profiteerde daar weer van en werd exportsector. Interessant is dat dat tot gevolg had dat Leeuwarden, Harlingen en Sneek (centra van regionale handel) groeiden, terwijl Middelburg, Vlissingen en Zierikzee (centra van internationale handel) het onderspit delfden.

Wat betekenden deze verschuiving in de balans tussen stad en platteland en tussen zee- en landgewesten nu voor de positie van de aristocratie? Daarvoor is nog veel onderzoek nodig en zowel Van Cruyningen als Kuiper en Sleebe geven daarvoor een aantal belangrijke suggesties. Het is inderdaad de vraag of de adel overal een-op-een van de stijging van de pachtprizen profiteerde. Ook waren de patronen van grondverwerving niet overal hetzelfde. Een grondig en provinciaal vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van de pachtprizen en de ontwikkeling van het adellijk grondbezit is daarom een serieus eerste desideratum. Daarbij moet ook een zorgvuldig onderscheid worden gemaakt tussen de verwerving van grondbezit als stabiel deel van een beleggingsportefeuille (dat bij scherpe veranderingen in de conjunctuur ook weer gemakkelijk van de hand kon worden gedaan) en verwerving van grond als deel van een meer permanent familiebezit. Ook bij de analyse van de bouw van nieuwe buitenplaatsen moet dit onderscheid zorgvuldig in acht worden genomen. Het buitentje van de gepensioneerde luitenant-kolonel Nicolaas Rambonnet in Hattermerbroek met een paar hectare plezierpark is iets anders dan de systematische grondpolitiek rond de oude en nieuwe 'voorvaderlijke' huizen van de Arnhemse voormalige regentenfamilie Brantsen. Zowel de gepensioneerde luitenant-kolonel als de Brantsen-familie waren echter symptoom van eenzelfde proces van aristocratisering.

We hopen ook duidelijk gemaakt te hebben dat de echte aristocratisering van de samenleving al in de tweede helft van de achttiende eeuw is begonnen en dat de adelspolitiek van de Oranjes na 1815 niet zozeer een nieuw verschijnsel in gang zette, maar de bestendiging vormde van al veel eerder ingezette processen waarin gezeten burgerlijke families hun sociale koers begonnen te verleggen. Een nadere analyse van die aristocratiseringsprocessen zou ook kunnen helpen verklaren waarom de adel in het revolutietijdvak als groep zo weinig van de politieke turbulentie veranderingen te lijden had (al kon dat op het niveau van afzonderlijke families anders liggen). Hun overwicht in het politiek-representatieve stelsel na 1815 kwam niet uit het niets, is indrukwek-

kend en dient zorgvuldig te worden gecorreleerd aan de zojuist geschetste verschuivingen in grondbezit, bouw- en beleggingspatronen na 1750.

Ons project heeft zichtbaar gemaakt dat de Nederlandse route naar de moderniteit eigensoortig was maar zeker niet minder interessant. Al in de zeventiende eeuw kondigde zich in de door de stad gedomineerde Nederlandse economie de eerste fase van de moderne economische groei aan en zou Nederland ook een voortrekkersrol vervullen in het Europese intellectuele debat. De politieke en economische crisis van de Bataafs-Franse tijd betekende een forse aanslag op het welvaartsniveau maar zou de Nederlandse economie niet meer in een premoderne fase terugzetten. Wel vormde ze het sluitstuk van een proces waarin de Nederlandse economie zich steeds meer op de landbouw zou oriënteren. In de eerste helft van negentiende eeuw en misschien wel langer zou de agrarische sector verhoudingsgewijs een grotere bijdrage aan de nationale economie leveren dan daarvoor en vooral ook de meeste monden voeden.

De nieuwe balans tussen stad en platteland en tussen oost en west betekende ook dat adel en patriciaat de kans kregen, gesteund door de monarchie, de Nederlandse samenleving bijna een eeuw lang te domineren. Tot 1848 overheerste de adel uit de landgewesten het parlement en ook daarna was zijn invloed nog lang voelbaar. In die lange agrarische eeuw verloor ook de cultuur haar stedelijk geïnspireerde voorsprong op de rest van Europa en kreeg de nieuwe landelijke werkelijkheid ook een minder eigenzinnig en meer Europees georiënteerd cultureel fundament.

Wat we niet moeten proberen is die Nederlandse afwijkende route naar de moderniteit – van stadscultuur via de agrarische samenleving naar de moderniteit – als een nieuw, nationaal uniek verschijnsel, als een Nederlandse *Sonderweg*, aan de man te brengen. Ook Jan de Vries geeft aan dat het de moeite waard zou zijn ons model door te ontwikkelen en niet te beperken tot Nederland, en Van Cruyningen pleit er voor ons vertoog in te passen in nieuwe alternatieve ontwikkelingsmodellen. Er is veel voor te zeggen die Nederlandse afwijkende route als een fraai voorbeeld te beschouwen van wat sociologen in de laatste paar jaar *multiple modernity* zijn gaan noemen, de overtuiging dat moderniteit op veel verschillende wijzen kan worden bereikt. Er is inmiddels een indrukwekkende hoeveelheid theoretische literatuur voorhanden, met Shmuel Eisenstadt als voornaamste intellectuele architect, die de klassieke opvatting over culturele en politieke modernisering ter discussie stelt. Dat negentiende-eeuwse programma, uit de kokers van Marx, Durkheim en Weber, veronderstelde een Westers standaardpatroon met als uiteindelijk resultaat een convergentie op wereldschaal. De kritiek op deze standaardmodellen vond natuurlijk zijn oorsprong in de val van Nazi-Duitsland, keizerlijk Japan en laatstelijk de Sovjet-Unie. Modernisering en verwesterlijking bleken steeds minder met elkaar van doen te hebben.⁶

Wanneer we deze theoretische modellen empirisch willen toetsen, hoeven we echt niet alleen maar naar niet-westerse samenlevingen te kijken. Er liggen mooie Europese casussen om de hoek. De zuidelijke oever van het Balticum – van Tallinn tot Hamburg – heeft een met Nederland vergelijkbaar traject naar de moderniteit achter de rug. In de

⁶ Zie o.a. S.N. Eisenstadt, *Die Vielfalt der Moderne* (Weilerswist, 2000) en idem, ed., *Multiple modernities* (New Brunswick-London, 2002).

vroegmoderne tijd was dat gebied bezaaid met economisch-moderne (semi)stadstaten, vervolgens wordt de regio een agrarisch productiecentrum. Net als in het geval van Nederland, waar een exogene factor als het Engelse economische succes de vraag naar agrarische producten uit Nederland aanjoeg, was ook in het Balticum de buitenlandse vraag naar graan – uit de Lage Landen en via de Hollandse stapelmarkt ook uit het Middellandse zeegebied – de motor achter deze ontwikkeling. Ook hier verschaftte die nieuwe economische werkelijkheid de adel kansen om voor eeuwen zijn stempel op dit gebied te zetten. De letterlijk duizenden landgoederen die dit gebied in de zeventiende en achttiende eeuw zijn politieke, economische en culturele signatuur gaven, zijn daarvan tot op de dag van vandaag het fraaie bewijs. In de late negentiende eeuw – en ook hier is de parallel met Nederland weer treffend – zouden de oude steden in dit gebied weer hun oude centrale functie hernemen en zou de weg naar het moderne weer opnieuw worden ingezet. Kortom, ons project behoeft allerminst een eindpunt te vormen. Ze kan het startpunt zijn voor nieuwe vragen en voor een nieuwe onderzoeksagenda, zowel in Nederland als daarbuiten. Er is nog genoeg werk aan de winkel.